

ÎNCEPUTURILE RECEPTĂRII TIPĂRITURILOR ÎN TRANSILVANIA. STUDIU DE CAZ: LITERATURA OMILETICĂ LATINĂ PUBLICATĂ ÎNAINTE DE 1550

PAULA ȘTEFAN

Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca

The Beginnings of the Transylvanian Reception of Printed Books. Case Study: The Latin Homiletic Literature Published before 1550

ABSTRACT

The innovations brought by Johannes Gutenberg in the field of book production in the middle of the 15th century began to be used in Transylvania a few decades later, when the first printing workshop was established in Sibiu (1525). However, the people of Transylvania benefited from the new technology during this time span, as buyers, owners, donors and readers of the early printed books published in various European centres. The present paper discusses precisely the proportions and characteristics of this contemporary reception of the books published in the second half of the 15th century and the beginning of the following one, through a case study. The research of the Catholic sermon collections printed until 1550 with the aim of reconstructing the phenomenon of preaching in Late Medieval Transylvania led to a series of interesting remarks concerning the first contacts of the Transylvanian milieu with the products of movable type printing. Based on the repertory of the copies kept in twelve libraries and collections from Transylvania, the proposed paper intends to provide answers to questions such as: how soon did the first incunabula arrive in Transylvania? From which geographical areas/printing centres did they come? How substantial was their local presence and circulation before the middle of the 16th century? Who were the first owners?

Without being considered as a representative sample for the reception of the typographic production of the mentioned period as a whole, the volumes with homiletic content capture suggestive sequences of this phenomenon. The identified copies of sermon collections highlight a quite dynamic pastoral and intellectual Transylvanian life, ready to absorb the most recent products of Western book culture. Traditional routes of commercial and cultural transactions connecting the easternmost province of the Hungarian Kingdom with Central and Western Europe facilitated access to early printed homiletic works, imported mainly from German typographic centres, but also from Italy. In what concerns the chronology of these imports, after a phase of concentrated acquisitions made in the years 1490-1510, followed a gradual decrease as a result of the saturation of the market. In the subsequent decades, the contacts of Transylvanian readers with the printed sermonaries were multiplied especially through the internal circulation of the volumes previously acquired.

Cuvinte-cheie: incunabule, tipar cu litere mobile, receptare, literatură omiletică, Transilvania

Key words: incunabula, mobile type printing, reception, homiletic literature, Transylvania

Inovațiile aduse de Johannes Gutenberg în domeniul producției de carte la mijlocul secolului al XV-lea au început să fie folosite în Transilvania câteva decenii mai târziu, odată cu punerea în funcțiune a primului atelier tipografic la

Sibiu, de sub teascurile căruia ieșea, la 1525, cea mai veche tipăritură păstrată¹. Ardelenii au beneficiat totuși de noua tehnologie și în acest răstimp, în calitate de cumpărători, proprietari, donatori și cititori ai tipăriturilor timpurii apărute în diverse centre europene. Cataloagele incunabilelor păstrate în diferite colecții românești au semnalat astfel de exemplare care au ajuns în Transilvania curând după tipărire, prin redarea însemnărilor de proprietate, iar câteva studii dedicate culturii livești medievale s-au străduit să sistematizeze și să contextualizeze astfel de descoperiri². Din această perspectivă, colecția sibiană de incunabile, păstrată la Muzeul Național Brukenthal, a fost privilegiată, bucurându-se de atenția specialiștilor sași încă din secolul al XIX-lea, pentru a rămâne, ulterior, o prezență constantă în literatura privitoare la istoria cărții și a bibliotecilor din Transilvania³. Două lucrări din același domeniu apărute în sincron în anul 2023, semnate de Adrian Papahagi și Adinel C. Dincă, evidențiază la rândul lor o serie de volume tipărite în vestul Europei și intrate în posesia ardelenilor la sfârșitul Evului Mediu⁴. Asemenea contribuții au surprins – chiar în lipsa unor analize speciale, sistematice – receptarea lipsită de decalaje a produselor tipografice în arealul transilvan.

Lucrarea de față pune în discuție proporțiile și caracteristicile acestei receptări contemporane a cărților publicate în a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul veacului următor, printr-un studiu de caz. Investigarea colecțiilor de predici catolice tipărite până la 1550 cu scopul reconstituirii fenomenului predicăției în Transilvania Evului Mediu târziu, în cadrul cercetării mele doctorale⁵, a condus la o serie de observații și în privința primelor contacte ale mediilor ardelenene cu produsele tiparului cu litere mobile. Pe baza repertoriului exemplarelor păstrate în 12 biblioteci și colecții actuale din Transilvania⁶, vom

¹ Simon 2007, p. 89-106.

² De pildă, Binder 1972, p. 169-187; Dankanits 1982; Muckenhaupt 1999; Papahagi 2017, p. 51-66; Lupescu-Makó 2017, p. 187-204; Dincă 2019b, p. 337-352. Totuși numeroasele lucrări privitoare la prezența incunabilelor în biblioteci românești au valorizat mai ales raritatea acestui tip de material, propunând identificări ale unor exemplare sau ediții care ridicau dificultăți, evaluări globale ale unor colecții și prezentări ale unor volume excepționale, ca parte a efortului de catalogare din biblioteci sau de repertoriere națională, fără să acorde un interes special provenienței și circulației tipăriturilor studiate.

³ Müller 1877; Teutsch 1879, p. 19-21; Göllner 1963, p. 221-226; Dincă 2023, p. 26-27; Cotoi 2021a, p. 55-64.

⁴ Papahagi 2023, p. 91, 93, 110-111, 114, 135-138, 142-148, 162, 174, 190, 206-207; Dincă 2023, p. 26-32, 35-38, 57-58, 136, 141-143

⁵ Cotoi 2022.

⁶ *Ibidem*, Anexa I, p. 328-397. În ordinea numărului de volume incluse în repertoriu, colecțiile cercetate sunt: Filiala Batthyaneum a Bibliotecii Naționale a României, Alba Iulia (77); Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, Sibiu (50); Muzeul Secuiesc al Ciucului, Miercurea-Ciuc (37); Biblioteca Teleki-Bolyai, Târgu Mureș (28); Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca (22); Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, Cluj-Napoca (20); Biblioteca Documentară, Sighișoara

încerca să dăm răspunsuri la întrebări precum: cât de curând ajung primele incunabule în Transilvania? Din ce spații geografice și centre tipografice provin acestea? Cât de consistentă e prezența și circulația lor locală până la mijlocul secolului al XVI-lea? Cine sunt primii posesori?

În sensul obiectivelor anunțate, investigarea receptării este înțeleasă la nivelul primar al depistării volumelor care au intrat pe piața de carte ardeleană sau în colecții locale, iar nu în sensul recuperării dovezilor utilizării unor tipărituri europene în elaborarea unor lucrări locale (traduceri, prelucrări, citări)⁷. Un al doilea termen pomenit în titlu și care are nevoie de o scurtă clarificare este cel prin care am caracterizat corpusul selectat pentru investigație. Termenul *latină* asociat literaturii omiletice are intenția de a surprinde și delimita apartenența lingvistică și deopotrivă culturală și confesională a textelor studiate. Altfel spus, colecțiile de predici avute în vedere în prezenta lucrare au fost tipărite în limba latină și aparțin orizontului cultural al Occidentului și al Bisericii latine. De altfel, pentru perioada studiată, acestea sunt lucrările omiletice dominante pe piața de carte ardeleană.

Corpusul pe care se întemeiază lucrarea constă în colecții de predici tipărite până la mijlocul secolului al XVI-lea, aceasta fiind limita cronologică a repertoriului, stabilită în virtutea scopului de a depista urmele și sursele predicăției medievale catolice în Transilvania înainte de Reforma protestantă. În egală măsură, intervalul cronologic fixat acoperă perioada de absență a atelierelor tipografice locale, pe care o și depășește cu două decenii, dând posibilitatea examinării evoluției receptării și în funcție de acest moment de turnură. Din punct de vedere tematic, studiul de caz este sugestiv, întrucât literatura religioasă per ansamblu a constituit unul dintre cele mai importante segmente ale producției tipărite din a doua jumătate a secolului al XV-lea⁸. Între lucrările cu tematică religioasă, literatura omiletică a ocupat, la rândul ei, un loc important. De pildă, culegerile de predici au reprezentat un sfert din numărul total de ediții incunabule apărute la Strasbourg⁹. Am operat o selecție și în privința colecțiilor de carte investigate, optând pentru bibliotecile din Transilvania ca depozitare ale unor generoase fonduri patrimoniale, dar și ca instituții moștenitoare ori, cel puțin, având potențialul de a fi recuperat și înglobat colecții istorice locale, a căror dezvoltare poate fi urmărită retrospectiv uneori până în perioada medievală.

Pentru a trasa coordonatele receptării, datele bibliografice, mai ales informațiile privitoare la locul și momentul tipăririi volumelor repertoriate, au fost

(3); Mănăstirea Franciscană, Dej (3); Biblioteca Documentară a Muzeului „Haáz Rezső”, Odorheiu Secuiesc (1); Mănăstirea Franciscană, Șumuleu Ciuc (1); Parohia Romano-Catolică Sf. Mihail, Cluj-Napoca (1); Serviciul Județean Brașov al Arhivelor Naționale ale României (1).

⁷ Demersuri promițătoare în acest sens au fost inițiate de Emanuel Conțac în scopul identificării surselor Cazaniei I a lui Coresi (Conțac 2023).

⁸ D'Avray 2010, p. 50-70.

⁹ Jansen 2010, p. 132; Usher Chrisman 1982, p. 84-85.

prelucrate statistic și interpretate în relație cu tabloul general al tipăririi colecțiilor de predici, elaborat și discutat de Anne T. Thayer. Într-o lucrare ce explorează tema penitenței în colecțiile de predici-model tipărite între 1470 și 1520, autoarea de origine nord-americană a cuantificat întreaga producție tipărită de culegeri omiletice catolice din perioada amintită, extrăgând date despre răspândirea geografică, evoluția cronologică, profilul autorilor sau tipologia structurală a lucrărilor¹⁰. Statisticile respective constituie cadrul de referință la care am raportat informațiile privitoare la materialul transilvănean. Deopotrivă, pe baza detaliilor de proveniență, am încercat stabilirea și discutarea contextelor în care colecțiile de predici au fost receptate.

În total, în cele douăsprezece colecții păstrătoare, au fost identificate 244 de exemplare ce corespund criteriilor trasate anterior, cumulând un număr de 235 de volume. Dintre acestea, 31 de exemplare prezintă însemnări de proprietate care le plasează explicit în Transilvania la sfârșitul secolului al XV-lea sau în prima jumătate a secolului următor. Acestora li se alătură o serie de volume a căror prezență în Transilvania la finele Evului Mediu poate fi susținută pe baza altor argumente (adnotări, particularități codicologice, istoricul colecțiilor în care se păstrează) și care sporesc numărul de exemplare până la 45, reprezentând o cincime din totalul de exemplare cu conținut omiletic păstrate. În cel mai optimist scenariu, acestora li s-ar putea alătura încă 36 de volume, a căror circulație în Transilvania e cert atestată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în timp ce pentru perioada anterioară nu există indicii suficiente pentru depistarea provenienței. Pentru aprecierea valorilor acestor cifre, poate fi instructivă comparația cu numărul manuscriselor medievale de proveniență transilvăneană ce cuprind (fie exclusiv, fie predominant) predici, care a fost estimat la 34¹¹. Situația este deci echilibrată, raportul indicând, pe de o parte, o cultură librară ce se înscrie în cadrele specifice regiunilor de periferie ale Europei, mai puțin dinamică și prolifică decât cea a Occidentului medieval, iar pe de altă parte, o sensibilă prevalență a tipăriturilor, pentru care pot fi formulate două explicații plauzibile. Numărul superior de volume tipărite s-ar putea datora unei rate mai mari de supraviețuire sau unei reale creșteri a numărului de cărți achiziționate în regiune la sfârșitul Evului Mediu, urmare a dinamizării producției de carte prin introducerea tiparului cu litere mobile și a scăderii prețurilor¹², dar și a posibilei intensificări a preocupărilor intelectuale spre sfârșitul secolului al XV-lea.

¹⁰ Thayer 2002, cap. II. Printed Model Sermon Collections, p. 13-45.

¹¹ Dincă, Cotoi 2023, p. 192.

¹² Hoffmann 1996, p. 5-23; Hoffmann 2000, p. 73-81.

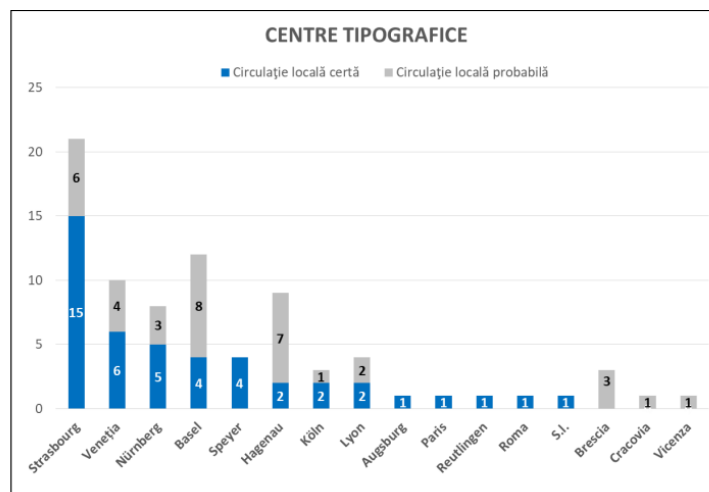

Fig. 1 – Originea colecțiilor de predici receptate în Transilvania, în funcție de locul tipăririi

Cele 45 de exemplare includ 24 de titluri, provenind din 38 de ediții diferite. Marea majoritate a volumelor pune la dispoziția cititorilor material omiletic în forma unor predici scolastice, doar patru exemplare conținând *postillae* și trei volume, omilii. Un index al autorilor acestor colecții de predici ar include nu mai puțin de 18 nume sau 31, dacă luăm în considerare și exemplarele susceptibile de a fi circulat în Transilvania. Dintre aceștia, majoritatea erau membri ai ordinelor mendicante, cu o distribuție aproape egală între frații predicatori și minoriți. Nu lipsesc exponenți ai scolasticii, ca Albertus Magnus, și nici Părinții Bisericii, reprezentați de Augustin și Ioan Gură de Aur, chiar dacă doar cu două exemplare. Remarcabil este că mai mult de jumătate dintre autori au activat în secolele XV-XVI, situația reflectând astfel tendințele producției de colecții de predici în general¹³. Dat fiind că asemenea lucrări contemporane au cunoscut un număr mai mare de ediții, receptarea transilvăneană va fi fost cel puțin parțial influențată de disponibilitatea lor pe piață, posesorii și cititorii locali ajungând astfel în contact cu cele mai recente curente și idei, în timp ce și vocile cu autoritate ale trecutului erau apreciate. Dacă vor fi existat preferințe în materie de autori în rândul publicului ardelean este dificil de precizat, ținând cont că cei mai mulți sunt prezenți doar cu unul sau două exemplare. Lucrarea *Thesaurus novus* atribuită lui Petrus de Palude trebuie să fi fost totuși destul de populară, cumulând 10 exemplare dintre cele 45 analizate, cărora li se alătură alte șase volume, dacă sunt luate în considerare și celelalte 36 de tomuri. În această ierarhie urmează Leonardus de Utino (cca. 1400-1470), din lucrările căruia au proveniență locală

¹³ Thayer 2002, p. 30-31.

șase (optimist șapte) volume și, pe poziția a treia, la egalitate, Pelbartus de Themeswar și Guillelmus Parisiensis cu câte patru (optimist șase) exemplare. Raportarea la ierarhia autorilor de lucrări omiletice, stabilită de Anne Thayer în funcție de numărul de ediții publicate în perioada 1470-1520, dezvăluie că situația transilvăneană este oarecum particulară. Dacă Guillelmus Parisiensis ajunge să rivalizeze ca popularitate chiar cu *Biblia*, ceilalți autori de la care se păstrează mai multe exemplare figurează și ei în topul general european, dar nu pe primele poziții¹⁴. Prin urmare, deși greu de decriptat, resorturile receptării în regiunea avută în vedere nu vor fi ținut doar de trendul general, un factor important putând fi chiar locul tipăririi.

În privința locului apariției celor 45 de exemplare cu circulație locală, cazuistica este variată, incluzând 21 de ateliere din 13 centre tipografice distincte. Între acestea se observă prevalența remarcabilă a centrelor de pe teritoriul Imperiului Romano-German, precum Strasbourg, Nürnberg, Speyer, Basel, Hagenau, Reutlingen, Augsburg și Köln, cumulând 34 de exemplare. Singura excepție notabilă este Veneția, cu un număr mai important de volume (6), alăturându-se apoi Lyon (2), Paris (1) și Roma (1). Chiar și dacă sunt luate în calcul volumele cu proveniență locală probabilă, raportul numeric nu se schimbă, adăugându-se doar 25 de exemplare pentru spațiul german, opt volume de origine italiană, două din spațiul francez și o tipăritură de Cracovia (**Fig. 1**). Această situație va fi fost în parte determinată de faptul că Imperiul Romano-German, cu numeroasele sale ateliere, a dominat piața de carte pentru o bună vreme, precum și de cantitatea mare de colecții de predici publicate în centrele enumerate mai sus. În statisticile întocmite de Anne Thayer, Strasbourg apare ca al doilea producător în materie de literatură omiletică, în vreme ce Nürnberg și Basel sunt, la rândul lor, semnificative sub acest aspect¹⁵. Faptul că celelalte două cele mai prolifiche centre, Lyon și Paris, sunt prezente cu doar trei exemplare sugerează însă că disponibilitatea pe piață nu a fost singurul factor care a influențat receptarea transilvană. O a doua explicație trebuie pusă în legătură cu rutele comerciale tradiționale și cu contactele intelectuale existente între această regiune și Europa Centrală. În special așezările urbane locuite de coloniștii sași, unele constituind importante noduri comerciale pe rutele dintre Occident și Imperiul Otoman, erau bine conectate cu spațiul german¹⁶. Originea manuscriselor ajunse în Transilvania în Evul Mediu, însemnări de proprietate mai detaliate, date privitoare la colportori de carte ardeleni, socoteli urbane privitoare la importul de carte la cumpăna secolelor XV-XVI, toate atestă urmarea aceluiași trasee¹⁷. Pe lângă schimburile

¹⁴ *Ibidem*, p. 31.

¹⁵ *Ibidem*, p. 32-34.

¹⁶ Goldenberg 1977, p. 4-24.

¹⁷ Teutsch 1879, p. 17-18, 22-23; Dincă, Cotoi 2023, p. 195, 198-199; Dincă 2019a, p. 580-599. Dincă 2023, p. 141-142.

comerciale, Transilvania relaționa cu Europa Centrală prin studenții săi, educați în principal la Viena, Cracovia și Praga¹⁸. Întorcându-se acasă, aceștia aduceau cu ei cărți, mulți dintre posesorii medievali ardeleni fiind atestați ca studenți sau absolvenți ai universităților europene¹⁹.

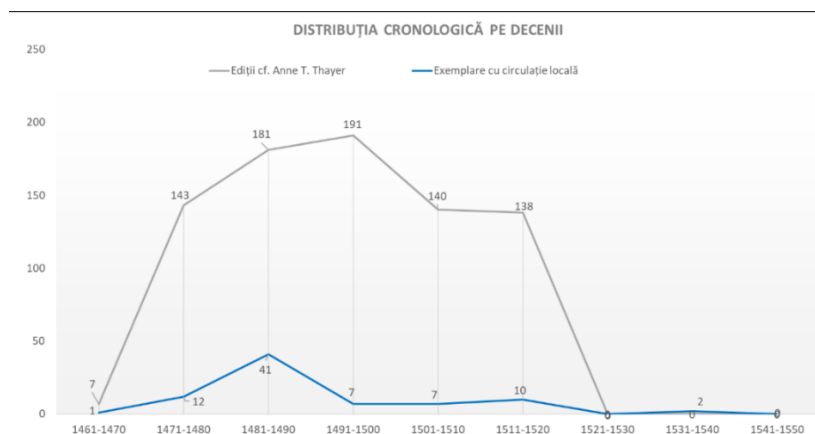

Fig. 2 – Cronologia tipăririi colecțiilor de predici receptate în Transilvania, pe decenii

Reprezentarea mai consistentă a tipăriturilor apărute în spațiul german are impact și în privința autorilor receptați și a selecției de lucrări care ajung în Transilvania, așa cum sugeram și anterior. De pildă, Pseudo-Petrus de Palude și Pelbartus de Themeswar, chiar dacă nu sunt cei mai importanți pe piața germană, au cunoscut un număr mai mare de ediții apărute în acest areal geografic, decât Robertus Caraciollus, popular în Italia²⁰.

Momentul tipăririi lucrărilor ajunse în Transilvania este de natură să ofere la rândul său unele indicii interesante (Fig. 2). Cea mai timpurie colecție de predici dintre cele supuse atenției a fost tipărită la 1470²¹, în timp ce cea mai târzie a apărut în 1533²². Intervalul analizat este, așadar, acoperit aproape integral, cu o lacună de circa două decenii în secolul al XVI-lea. De altfel, această suspendare a receptării literaturii omiletice nu survine brusc, volumul de colecții de predici care

¹⁸ Fara 2016, p. 119-133.

¹⁹ Dincă 2019b, *passim*.

²⁰ Thayer 2002, p. 36-37.

²¹ Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, Cluj-Napoca, Inc. 56: Johannes Chrysostomus, *Homiliae super Johannem*, Roma, [Georgius Lauer], 29. X 1470 [GW M13300; ISTC ij00286000].

²² Biblioteca Municipală „Zaharia Boiu”, Sighișoara, F. 90: Johannes Eck, *Quinta Pars Operum Iohannis Eckii, contra Lutherum et alio declamatoria. Continet Homilias de Tempore, Sanctis ac Sacramentis. Tomus Primus de Tempore, ab Aduentu usque ad Pascha*, Augsburg, Alexander I. Weißenhor, 1533 [VD16 E 391].

ajung în Transilvania descrescând treptat. Se remarcă, de asemenea, că numărul incunabilelor îl depășește cu mult pe cel al *cinquecentine*-lor, raportul fiind de 38 la 7, respectiv 61 la 19 pentru eșantionul extins. Chiar din primul deceniu în care tipărirea lucrărilor dedicate predicării începe să capete avânt²³ datează 12 exemplare de proveniență locală, pentru ca deceniul al nouălea al secolului al XV-lea să fie cel mai bine reprezentat, cu nu mai puțin de 24 de volume (41 în scenariul extins). Situația nu este deloc surprinzătoare, dacă raportăm aceste date la tabloul general al tipăririi colecțiilor de predici în perioada respectivă. Analiza întreprinsă de Anne T. Thayer a revelat faptul că ultimele decenii ale secolului al XV-lea au constituit momentul de apogeu, după 1500 și, mai ales, după 1520 tipărirea colecțiilor de predici cunoscând o scădere drastică²⁴. Dacă, la prima vedere, această evoluție ar sugera o reducere a intensității activității de predicare sau ar putea fi înțeleasă ca o reverberație a loviturii date catolicismului de Reforma protestantă, cercetătorii au demonstrat cu argumente convingătoare că factorul determinant a fost incapacitatea pieței de a mai absorbi noi tipăriri de acest gen²⁵. Materialul transilvănean urmează cu destul de multă fidelitate evoluțiile europene, cu mențiunea că vârful este atins mai devreme – cu volumele tipărite în anii 1481-1490, nu în decada următoare –, astfel încât și descensiunea începe mai curând. Continuând raționamentul amintit, Transilvania oferea o piață mai limitată, care a ajuns la saturație într-un timp mai scurt.

Mai sugestive sunt coordonatele cronologice ale receptării literaturii omiletice, adică depistarea momentului intrării acestor colecții în posesia transilvănenilor și stabilirea efectului de colportaj, așa cum a fost conceptualizat de Ioan Maria Oros²⁶. Un asemenea demers este realizabil doar parțial, întrucât, de multe ori, informațiile referitoare la acest aspect lipsesc cu desăvârșire sau pot fi doar aproximative. Observațiile de această natură nu sunt absolute, depinzând de caracterul fortuit al celor câteva exemple existente. Dacă primele consemnări date apar pe la 1484-1485, cea mai mare parte a datelor adunate indică ultimul deceniu al secolului al XV-lea și primii ani ai secolului al XVI-lea drept perioada achizițiilor concentrate. Între data tipăririi și cea menționată de o însemnare de proprietate sau într-o adnotare contextuală există de obicei o diferență ce variază de la patru la treizeci și doi de ani, cu o singură excepție, când anul coincide (1533). Trebuie ținut cont însă că, uneori, notele manuscrise datate înregistrează trecerea cărții de la un posesor la altul, așa încât momentul în care a ajuns în Transilvania ar putea fi mai timpuriu. În orice caz, informațiile existente sugerează că receptarea celor mai noi materiale omiletice s-a petrecut cu o oarecare întârziere. Asemenea decalaje erau într-o anumită măsură caracteristice

²³ Thayer 2002, p. 14.

²⁴ *Ibidem*, p. 27-29.

²⁵ *Ibidem*, p. 28; Taylor 1998, p. 121-130.

²⁶ Oros 2010, p. 50.

comerțului de carte din prima vârstă a tiparului, distribuția pe distanțe lungi depinzând de posibilitățile de deplasare și transport și implicând varii impedimente. De asemenea, dat fiind faptul că producția nu mai răspundea unei cereri bine definite, uneori o carte avea nevoie de mai mult timp pentru a intra în atenția publicului²⁷. Un alt aspect demn de menționat este prezența unor însemnări manuscrise ce datează din secolul al XVI-lea, chiar din anii 1530-1540, pe exemplare tipărite în secolul al XV-lea, semn că incunabulele au continuat să fie folosite, făcând achiziția de noi cărți mai puțin presantă.

Notele manuscrise permit, de asemenea, localizarea și analiza distribuției geografice a exemplarelor, indicând spre circa 20 de localități diferite de proveniență, fără însă ca teritoriul regiunii să fie acoperit integral și uniform. Peisajul este dominat de așezările urbane, însă prezența chiar și redusă a unor posesori din mediul rural rămâne remarcabilă. Cea mai mare densitate se concentrează în sudul și estul Transilvaniei, cărțile circulând în câteva așezări secuiești, în orașele prospere și active (Sibiu, Cluj, Brașov) și în comunitățile rurale mai dezvoltate ale sașilor. Doar două colecții de predici par a fi legate de Alba Iulia, reședința episcopilor Transilvaniei.

În privința posesorilor acestor colecții de predici pot fi formulate câteva observații. În total, pe filele colecțiilor de predici ajunse în Evul Mediu în Transilvania, sunt consemnate numele a nu mai puțin de 30 de posesori, instituționali sau privați. Desigur, selecția tematică operată de acest studiu de caz nu permite investigarea tuturor contextelor în care au ajuns sau ar fi putut ajunge tipăriturile timpurii europene imediat după apariție. Literatura omiletică avea un orizont de adresabilitate – dominat de mediile ecleziastice – ce trasează și cadrele receptării ardelenene. Acest public clerical este totuși reprezentativ pentru lumea sfârșitului de Ev Mediu, fiind considerat drept principal consumator pe piața de carte la cumpăna secolelor XV-XVI²⁸. Pe de altă parte, ambianța bisericească din care provine acest public țintă are totuși o diversitate a sa, fiind scena mai multor instituții, în care activau diferite categorii de clerici.

Așezămintele mendicante, dominicane și franciscane, constituie contextul de receptare predilect. Faptul nu este surprinzător, frații cerșetori fiind principalii actori ai predicăției în întreaga Europă și, prin rețeaua internă, având cele mai bune șanse de racordare cu tendințele manifestate la nivel continental. În egală măsură, colecțiile de carte ale acestora se dezvoltă atât prin donații, cât și printr-un sistem intern de distribuție ierarhică a cărților dinspre provincii sau custodii spre fiecare convent, în funcție de necesități. Totuși, materialul cu circulație transilvană relevă o diferențiere clară între cele două ordine, în sensul unei nete preponderențe a provenienței dominicane.

²⁷ Pettegree 2011, p. 65-78.

²⁸ Milway 2000, p. 113-142.

Numărul tipăriturilor, cele mai multe dintre ele produse la sfârșitul secolului al XV-lea, îl depășește pe cel al manuscriselor identificate până în prezent ca provenind din bibliotecile dominicane transilvănene. Situația poate fi explicată printr-o dezvoltare mai activă a colecțiilor în a doua jumătate a secolului al XV-lea, ca efect al obligativității conventurilor de a avea biblioteci, impusă de capitlul general al ordinului din 1456²⁹. În egală măsură, un factor important l-a constituit probabil aderarea la mișcarea de observanță, implicând un reviriment al zelului misionar, al studiului și asumării propovăduirii mesajului creștin. Sub aspect material se remarcă formatul dominant de dimensiuni medii și mari, precum și existența mai multor *libri catenati*. Ambele elemente sugerează că volumele păstrate făceau parte din *libreria communis*, unde frații le puteau consulta, fără însă a le împrumuta, și unde erau uneori legate de pupitre. Formatul mare și lipsa circulației lor printre frați sau împreună cu aceștia în peregrinările lor le-au oferit șanse mai mari de supraviețuire. Alte explicații pot fi puse în legătură cu determinante strict locale. De pildă, din biblioteca fraților predicatori de la Sibiu provine o cantitate excepțională de tipărituri: 10 volume cu însemnări de tip *ex-libris*, *ex-dono* sau *in usu* și 16 exemplare din fondurile Bibliotecii Brukenthal care se particularizează prin detalii care ar putea indica o proveniență similară³⁰. Situația trebuie corelată cu schimbarea amplasamentului conventului spre mijlocul secolului al XV-lea. Conform teoriei lansate și argumentate de Adinel Dincă, la acel moment, parohia a preluat patrimoniul livresc acumulat până atunci de dominicani, astfel că în a doua jumătate a secolului al XV-lea³¹, odată cu construcția unor noi spații destinate conventului, frații formează și o nouă colecție de carte, dotată predominant cu exemplare produse prin noua tehnologie³². Fără să prezinte acumulări la fel de substanțiale, culegeri de predici tipărite au existat și în colecțiile dominicanilor de la Bistrița, Brașov și Alba Iulia.

Repertorierea colecțiilor de predici tipărite nu a scos în evidență un număr semnificativ de volume care poartă urme evidente ale folosirii în Transilvania medievală de către minorități. Multe dintre acestea se păstrează între cărțile ce provin din biblioteca franciscană de la Șumuleu Ciuc, aflate actualmente la Muzeul Secuiesc al Ciucului. Pornind de la acestea pot fi formulate câteva observații. În primul rând, însemnările sugerează o grijă particulară pentru organizarea a ceea ce era probabil nucleul viitoareii biblioteci, căci prima atestare a conventului datează din 1441. În manieră succintă, frații par a fi marcat cu consecvență intrarea unui nou volum în colecție, prin adnotări destul de standardizate. Faptul este evidențiat mai ales de formulările cvasiidentice ale

²⁹ Lupescu-Makó 2017, p. 194.

³⁰ Dincă 2018, p. 434-435.

³¹ *Ibidem*, p. 431-436.

³² În plus față de lucrările pomenite, această nouă bibliotecă a dominicanilor din conventul Sfintei Cruci a inclus într-un număr însemnat și texte teologice și filozofice.

însemnărilor ce semnaleză donațiile primite, menționând și numele binefăcătorilor, pentru a le împlini dorința de păstrare vie a amintirii lor³³. În această logică, exemplarele marcate simplu „ad locum de Chick” sau „liber de Cyck”³⁴ vor fi ajuns aici prin alte mijloace, fiind cel mai probabil trimise de către vicarul provincial pentru a sprijini activitatea fraților de la granița răsăriteană a Creștinătății latine. Despre acest tip de completare a colecțiilor informează o însemnare de pe un volum ajuns la conventul franciscan din Mediaș, dat viețuitorilor acestuia de către vicarul provincial pentru folosul comun³⁵. Se cunosc și câteva exemplare care au aparținut franciscanilor de la Cluj, păstrate actualmente la Târgu Mureș, Miercurea Ciuc sau în Ungaria, aspect ce merită menționat, întrucât pare simptomatic pentru soarta colecțiilor franciscane după Reformă.

Raportând volumul de carte identificat în cazul franciscanilor la situația conturată pentru Ordinul Fraților Predicatori și chiar pentru clerul secular, se observă o certă inferioritate. Pierderile suferite din pricina vicisitudinilor vremurilor vor fi contribuit într-o anumită măsură la reducerea cantității de material disponibil în Evul Mediu. În plus, itineranța caracteristică mendicanților a oferit posibilități înmulțite de rătăcire și de deteriorare³⁶. Totodată, în cazul Ordinului Fraților Minori, accesul la carte a fost mai controversat – plasat în sfera unei constante tensiuni între idealul sărăciei și datoriile misionar-pastorale –, iar obligația ca fiecare convent să aibă o bibliotecă și un inventar detaliat al acesteia, pentru a opri circulația haotică a volumelor de la un așezământ la altul, este adoptată la nivelul provinciei Ungariei abia în 1581³⁷.

Alte volume au ajuns să fie folosite de clerul secular. Colecțiile de predici tipărite sau alte lucrări ce puteau servi aceluiași scop receptate în parohii sunt puține, dar ele se suprapun peste un fond preexistent de manuscrise, mai însemnat cantitativ, care putea face redundantă achiziția de noi exemplare. Pe de altă parte, bibliotecile parohiale sunt rezultatul unor acumulări mai degrabă fortuite, reflectând doar parțial interesele preoților³⁸. Alături de colecțiile instituționale, ce demonstrează acumulări în timp, și în Transilvania, preoții încep să aibă la dispoziție cărți personale. Multe dintre însemnări menționează nominal parohi ori alți clerici seculari (capelani, predicatori etc.). Unele dintre acestea amintesc chiar numele mai multor asemenea posesori, indicând transmiterea cărților și utilizarea lor succesivă. Repertorierea efectuată relevă un număr de peste douăzeci de clerici parohiali din Transilvania, de la plebani la capelani, care la finele Evului Mediu

³³ Muckenhaupt 1999, nr. II. 1, p. 130-131, nr. II. 81, p.181.

³⁴ *Ibidem*, nr. II. 51, nr. II. 69.

³⁵ Jugăreanu 1969, nr. 236; Cotoi 2019, p. 317.

³⁶ D'Avray 2010, p. 56, 59-60.

³⁷ De Cevins 2008, p. 293.

³⁸ Wranovix 2017, p. 70-77.

dețineau colecții de predici sau alte lucrări tipărite capabile să constituie surse de inspirație pentru discursurile omiletice. Numărul parohiilor în care deținătorii de cicluri de *sermones* slujeau este superior în comparație cu cel al parohiilor în colecțiile cărora se regăseau asemenea texte. Dreptul preoților parohi din comunitățile săsești de a dispune testamentar de averea proprie pare a fi influențat circulația cărții, putând oferi o explicație pentru această disproporție. Actele de ultimă voință evidențiază opțiuni devoționale sau de altă natură ce direcționează lăsamintele adeseori spre ordinele mendicante, uneori spre alți preoți sau spre membrii familiei, mai rar spre propria biserică sau spre o altă biserică parohială. Merită amintit că cercetarea tipăriturilor timpurii în vederea depistării colecțiilor de predici a facilitat și identificarea altor tipuri de lucrări care au aparținut preoților activi în parohii, cele din sfera dreptului constituind deopotrivă o categorie bine reprezentată³⁹.

Dintre colecțiile de predici tipărite care au circulat în Transilvania la sfârșitul Evului Mediu niciun volum nu a aparținut vreunui episcop. Există doar un exemplar a cărui proveniență se leagă de persoana unui canonic al capitolului din Alba Iulia, ceea ce nu pare a fi totuși un indicator al slabei receptări a tiparului, ci un semn al îndepărtării prelaților de preocupările pastorale, căci literatura omiletică pare a avea o prezență firavă și în rândul manuscriselor circulate în această ambianță. După cum indică și cercetările lui Károly Vekov, altele erau interesele livești la curtea episcopală albaiuliană în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Pe lângă cărțile de utilitate liturgică din patrimoniul catedralei, lucrările cunoscute sunt într-o măsură covârșitoare de inspirație umanistă, incluzând exemplare din lucrările autorilor antici și ale unor exponenți ai Umanismului, ca Lorenzo Valla sau Erasmus din Rotterdam⁴⁰.

Între volumele cu conținut omiletic repertoriate, câteva exemplare poartă însemnări care menționează numele unor laici. Fenomenul nu apare ca unul de amploare, fiind cantonat în zona meridională a Transilvaniei, unde au fost identificate abia șase colecții de predici, încă o lucrare de exegeză biblică, trei volume cu conținut hagiografic și două opere teologice. Această distribuție, printre membrii unor comunități săsești, cu orașul Sibiu ca punct focal, nu este deloc surprinzătoare. Se pune însă întrebarea: de ce natură era acest interes al laicilor transilvăneni pentru cartea religioasă? Răspunsul se conturează la intersecția dintre analiza de detaliu a volumelor și cea a profilului socio-economic al respectivilor posesori. Între ei se remarcă o reprezentare consistentă a patriciatului urban, prin membrii unor familii influente, uneori plasați în funcții publice importante. Li se alătură o serie de artizani sau urmași ai acestora, despre care în general nu se cunosc alte detalii biografice, dar care ar fi putut face parte,

³⁹ Cotoi 2022, p. 140-143, 405-413; Dincă 2023, p. 136-138.

⁴⁰ Vekov 2003, p. 336-351.

la rândul lor, din elita orașenilor. Aspectul are importanță în condițiile în care această categorie va fi fost cea care avea acces la educație și, prin natura preocupărilor cotidiene, avea contact cu cultura scrisă, cel puțin cu cea de factură pragmatică. Dincolo de un anumit efort financiar pe care l-ar fi presupus achiziția unui volum, acesta avea o încărcătură simbolică, constituind un mijloc de reprezentare⁴¹. În al doilea rând, o parte dintre cei menționați în însemnările redactate pe filele respectivelor volume au o oarecare conexiune cu mediul ecleziastic. E posibil ca lucrările omiletice să fi ajuns, mai mult sau mai puțin, accidental în mâinile acestor laici, primite în dar de la membri ai familiei sau apropiați din rândul preoților, ca bunuri de preț. Nu în ultimul rând, însemnările redactate pe filele a cinci dintre acestea menționează donații sau lășăminte testamentare destinate unor așezăminte religioase, mai precis conventuri ale ordinelor mendicante⁴². În aceste situații, rolul laicilor în piața de carte animată de urgența tiparului nu este atât acela de consumator, cât cel de intermediar, care permite circuitului comunicațional conceptualizat de Robert Darnton să se pună în mișcare. Dispunând de capital, acești laici facilitează intrarea produselor tiparului în Transilvania și folosirea lor în mediile în care își găseau utilitatea. Nu avem aici dovada imediată a faptului că tiparul cu litere mobile a contribuit la accesibilizarea și creșterea popularității lecturii în rândul laicatatului, dar cel puțin tiparul pare să fi favorizat accesul mai larg la acest tip de practică devoțională. Doar vârfurile elitei își vor fi permis comandarea copierii unor manuscrise pentru biserici sau mănăstiri, dar mai puțin costisitoarele tipărituri au putut fi achiziționate și de patriciatul urban.

Studierea importului colecțiilor de predici pune în lumină o serie de indicii despre modalitățile de păstrare a primelor tipărituri în colecțiile transilvănene, despre cronologia acestei receptări sau mediile cele mai permeabile. Cele 45 (optimist 81) de exemplare au aparținut unui număr de peste 30 de posesori instituționali și privați. Dacă bibliotecile conventurilor mendicante au beneficiat de mici colecții de lucrări omiletice, alți deținători aveau un singur astfel de exemplar. Așadar, unele dintre volumele analizate au trecut prin mâinile mai multor proprietari. Astfel, receptarea și folosirea colecțiilor de predici-model este mai amplă și mai dinamică decât sugerează numărul lor. Fără a fi izolată de punctele focale ale culturii librare, având de înfruntat distanța și ocaziile limitate de a face noi achiziții, această regiune periferică va fi dezvoltat strategii alternative de a beneficia de stocul de carte disponibil. De altfel, circulația internă și utilizarea succesivă a exemplarelor este specifică pieței de carte din epoca premodernă.

Se mai observă că nu există un trend gradual și continuu ascendent al intrării tipăriturilor pe piața de carte transilvăneană. Cel puțin în cazul lucrărilor

⁴¹ Verók 2016, p. 91-99.

⁴² Cotoi 2021b, p. 27-41.

omiletice, noile apariții ajung într-un număr important, odată ce au o largă disponibilitate în Europa, pentru ca apoi să circule local, fără a mai fi nevoie de achiziții la fel de numeroase. Această saturare a pieței survine anterior răspândirii ideilor Reformei, dar aderarea la mișcarea protestantă va menține lipsa de interes pentru predicile catolice și va deschide calea lucrărilor destinate noilor confesiuni.

Colecțiile de predici tipărite s-au adăugat textelor omiletice care circulau deja în manuscris, fără a le înlocui, ci venind mai degrabă în completare. Codicele care cuprindeau *materias predicabilia* par a avea o prezență mai substanțială în colecțiile instituționale, continuând probabil să fie folosite și după mijlocul veacului al XV-lea, în timp ce tipăriturile li s-au alăturat întâmplător, din generozitatea unor binefăcători. În schimb, colecțiile de carte inițiate în a doua jumătate a secolului al XV-lea cuprind aproape exclusiv tipărituri. Este și cazul micilor biblioteci ale preoților parohi activi în această perioadă, care au ținut pasul cu tendințele vremii în care au trăit. Astfel, clerul ardelean reflectă apetitul pentru carte tipărită al clerului secular din întreaga Europă, categorie considerată drept principal consumator într-o piață pe care Gutenberg nu a creat-o, ci pe care a exploatat-o.

În fine, o ultimă remarcă privitoare la contextele de receptare a lucrărilor omiletice este că, după întocmirea listei de posesori din Transilvania, se constată absența unor categorii de utilizatori, frecvenți beneficiari ai acestui gen literar. Niciunul dintre volumele analizate nu provine din mediul monastic, în vreme ce un singur exemplar indică spre ambianța episcopală. O justificare a situației ar putea fi pusă în legătură cu distrugerile cauzate de incendii, războaie sau de mai puțin violentele, dar generatoare de confuzii și pierderi, transformări instituționale și relocări ale colecțiilor de carte de-a lungul secolelor. În egală măsură, trebuie avută în vedere și o reală proporție mai redusă a tipăriturilor în cuprinsul bibliotecilor catedrale și mănăstirești din Transilvania medievală.

Fără a fi considerate drept un eșantion reprezentativ pentru receptarea producției tipografice din perioada amintită în ansamblu, volumele cu conținut omiletic surprind secvențe sugestive ale acestui fenomen. Cercetarea ale cărei rezultate au fost prezentate a permis și observarea prezenței consistente a tipăriturilor din sfera teologiei și dreptului. În consecință, viitoare studii de caz tratând lucrări aparținătoare altor genuri sau tematici sunt așteptate pentru a completa tabloul intrării tipăriturilor timpurii în Transilvania.

List of illustrations

Fig. 1 – Origin of sermon collection and their reception in Transilvania, according to the place of printing

Fig. 2 – Chronology of the printing of sermon collections and their reception in Transilvania, by decades

Abrevieri bibliografice

- Binder 1972 – Pavel Binder, „Incunabilele păstrate în bibliotecile documentare din sud-estul Transilvaniei (exclusiv biblioteca Brukenthal din Sibiu)”, în *Studii și cercetări de bibliologie*, 12, 1972, p. 169-187
- Conțac 2023 – Emanuel Conțac, „Comentariul la Evanghelia după Matei (1544) al lui Wolfgang Musculus, sursă de inspirație pentru Tâlcul evangheliilor (1567), Omilia la Duminica a treia din Post”, în *Limba română*, an LXXII, 2023, nr. 1, p. 43-78
- Cotoi 2019 – Paula Cotoi, „So Near and Yet so far Away. The Reception of the Homiletic Works of Pelbartus de Themeswar and Osualdus de Lasko in Transylvania”, în *Philobiblon: Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, vol. 24, nr. 2, 2019, p. 311-335
- Cotoi 2021a – Paula Cotoi, „Pre-Reformation Sermon Collections in Transylvania. Some Evidence Concerning Their Circulation in Rural Areas”, în Ulrich Wien (ed.), *Common man, society and religion in the 16th century: piety, morality and discipline in the Carpathian Basin*, Göttingen, 2021, p. 55-64
- Cotoi 2021b – Paula Cotoi, „The Book as Object of Lay Devotion in Late Medieval Transylvania (Fifteenth – Sixteenth Centuries)”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, Vol. 66 (Special Issue), 2021, p. 27-41
- Cotoi 2022 – Paula Cotoi, *Predică și literatură omiletică în Transilvania Evului Mediu târziu. Un repertoriu al textelor tipărite (cca. 1470-1550)*, Cluj-Napoca, Universitatea Babeș-Bolyai, Teză de doctorat, 2022
- Dankanits 1982 – Ádám Dankanits, *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, Bukarest, 1982
- D’Avray 2010 – David D’Avray, „Printing, Mass Communication and Religious Reformation: the Middle Ages and After”, în Julia Crick, Alexandra Walsham (coord.), *The Uses of Script and Print, 1300-1700*, Cambridge, 2010, p. 50-70
- De Cevins 2008 – Marie-Madeleine de Cevins, *Les franciscains observants hongrois de l’expansion à la débâcle: vers 1450-vers 1540*, Roma, 2008
- Dincă 2018 – Adinel Dincă, „Biblioteca orașului Sibiu în evul mediu. Câteva considerații pe marginea unei confuzii istoriografice”, în Mária Lupescu Makó (coord.), *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană*, Cluj-Napoca, 2018, p. 431-436
- Dincă 2019a – Adinel C. Dincă, „La Transilvania nel commercio europeo di libri intorno al 1500: stampe veneziane nella Sibiu (Cibinium – Nagyszeben – Hermannstadt) medievale”, în *I Convegno della medievistica italiana: Bertinoro (Forlì-Cesena), 14–16 giugno 2018*, Roma, 2019, p. 580-599
- Dincă 2019b – Adinel C. Dincă, „The University and the Parish. The Medieval Books from Cîsnădie/Heltau”, în *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, vol. 24, nr. 2, 2019, p. 337-352
- Dincă 2023 – Adinel C. Dincă, *The Transylvanian Saxons and their Books in the Middle Ages*, Cluj-Napoca, 2023
- Dincă, Cotoi 2023 – Adinel C. Dincă, Paula Cotoi, „Latin Manuscript and Printed Sermons in Late Medieval Transylvania (1470–1530)”, în *Circulating the Word of God in Medieval and Early Modern Europe: Catholic Preaching and Preachers across Manuscript and Print (c. 1450 to c. 1550)*, eds Veronica O’Mara, Patricia Stoop, Turnhout, 2023, p. 187-220
- Fara 2016 – Andrea Fara, „I sassoni di Transilvania nelle Università d’Europa tra XIV e XVI secolo”, în *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, nr. 8, 2016, p. 119-13

- Goldenberg 1977 – Samuil Goldenberg, "Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert", in *Scripta Mercaturae*, Vol. 11, nr. 1, 1977, p. 4-24
- Göllner 1963 – Carol Göllner, „Din istoricul unor biblioteci feudale ale sașilor din Sibiu”, in *Studii și cercetări de bibliologie*, 5, 1963, p. 221-229
- Hoffmann 1996 – Leonhard Hoffmann, "Gutenberg und die Folgen: Zur Entwicklung des Bücherpreises im 15. und 16. Jahrhundert", in *Bibliothek und Wissenschaft*, nr. 29, 1996, p. 5-23
- Hoffmann 2000 – Leonhard Hoffmann, "Buchmarkt und Bücherpreise im Frühdruckzeitalter", in *Gutenberg-Jahrbuch*, nr. 75, 2000, p. 73-81
- Jansen 2009 – Katherine Jansen, "The Word and Its Diffusion", in Miri Rubin, Walter Simons (coord.), *The Cambridge History of Christianity. Vol. 4 Christianity in Western Europe c. 1100- c. 1500*, Cambridge, 2009, p. 114-132
- Jugăreanu 1969 – Veturia Jugăreanu, *Catalogul colecției de incunabule*, Sibiu, 1969
- Lupescu-Makó 2017 – Maria Lupescu-Makó, "The Book Culture of the Dominican Order in Transylvania", in *Philobiblon: Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, vol. 22, nr. 1, 2017, p. 187-204
- Milway 2000 – Michael Milway, "Forgotten Best-Sellers from the Dawn of the Reformation", in Robert Bast, Andrew Colin Gow (coord.), *Continuity and Change: The Harvest of Late-Medieval and Reformation History. Essays Presented to Heiko A. Oberman on his 70th Birthday*, Leiden, 2000, p. 113-142
- Muckenhaupt 1999 – Erzsébet Muckenhaupt, *A Csíksomlyói Ferences Könyvtár Kincsei. Könyveletek 1980-1985*, Budapesta – Cluj-Napoca, 1999
- Müller 1877 – Friedrich Müller, *Die Incunabeln der Hermannstädter Capellenbibliothek*, in *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 14 (1877), p. 293-358, 489-543
- Oros 2010 – Ioan Maria Oros, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei: (secolele XVII-XIX): cărți și proprietari*, Cluj-Napoca – Zalău, 2010
- Papahagi 2023 – Adrian Papahagi, *Books from Lost Libraries. The Medieval Dioceses of Cenad, Oradea, and Transylvania*, Cluj-Napoca, 2023
- Papahagi 2017 – Adrian Papahagi, "The Incunabula of the Dominicans from Bistrița at the Central Piarist Library in Budapest", in *Philobiblon: Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, Vol. 22, nr. 2, 2017, p. 51-66
- Pettegree 2011 – Andrew Pettegree, *The Book in the Renaissance*, New Haven – London, 2011
- Simon 2007 – Zsolt Simon, „Primele tipărituri din Transilvania (Sibiu, 1525)”, in *Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca*, tom. XLVI, 2007, p. 89-106
- Taylor 1998 – Larissa Taylor, "Out of Print. The Decline of Catholic Printed Sermons in France, 1530-1560", in Robin Bruce Barnes, Robert Kolb, Paula L. Presley (coord.), *Books Have Their Own Destiny: Essays in Honor of Robert V. Schnucker*, Kirksville, 1998, p. 121-130
- Teutsch 1879 – Friedrich Teutsch, "Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen, I. Die vorreformatorische Zeit", in *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels*, IV, 1879, p. 13-29
- Thayer 2002 – Anne T. Thayer, *Penitence, Preaching and the Coming of Reformation*, Aldershot, 2002
- Usher Chrisman 1982 – Miriam Usher Chrisman, *Lay Culture, Learnt Culture. Books and Social Change in Strasbourg (1480-1599)*, New Haven – Londra, 1982
- Vekov 2003 – Károly Vekov, *Locul de adevărire din Alba-Iulia (Secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2003
- Verók 2016 – Verók Atilla, "Das Buch als Repräsentationsmittel bei den Siebenbürger Sachsen", in *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, vol. 39, nr. 1, 2016, p. 91-99

